

IQTISODIYOT ATAMALARINING FONETIK GRAMMATIK XUSUSIYATLARI

Djumanazarova Venera Atabekovna

Urganch RANCH texnologiya universiteti magistratura 1- bosqich talabasi

Abstract: Mazkur maqolada iqtisodiyot terminologiyasining fonetik va grammatik xususiyatlari lingvistik nuqtayi nazardan chuqur tahlil etilgan. Iqtisodiy atamalarning shakllanishi, o‘zlashma terminlarning fonetik moslashuvi, bo‘g‘in tizimi va urg‘u me‘yorlari bilan bog‘liq qonuniyatlar ilmiy asosda yoritiladi. Shuningdek, iqtisodiy birliklarning morfologik tuzilishi, so‘z yasalishi modellari, o‘zbek tiliga xos affikslar bilan moslashuvi hamda sintaktik qo‘llanishidagi o‘ziga xos jihatlar tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari iqtisodiy terminlarning milliy terminologiya tizimidagi o‘rnini, ularning barqaror qo‘llanilishiga ta‘sir etuvchi lingvistik omillarni va zamonaviy iqtisodiy nutqning shakllanish jarayonini ilmiy asosda ochib beradi.

Keywords: iqtisodiyot terminologiyasi, fonetik moslashuv, grammatik tuzilish, o‘zlashma atamalar, morfologik modellashtiruv, so‘z yasalishi, urg‘u me‘yorlari, iqtisodiy nutq, termin tizimi, tilshunoslik.

KIRISH

Tilning lug‘aviy tizimi jamiyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlar bilan chambarchas bog‘liq holda rivojlanadi. Ayniqsa, iqtisodiyot kabi dinamik va globallashtiruv ta‘sirida uzluksiz o‘zgarib boradigan sohada terminologiya doimo yangilanib, mazmunan boyib boradi. Yangi iqtisodiy munosabatlar, bozor mexanizmlarining takomillashuvi, ilmfan yutuqlari va xalqaro aloqalarning kengayishi natijasida iqtisodiyotga doir terminlar ham hajman, ham mazmunan kengaya boradi. Natijada ushbu sohadagi atamalarning fonetik tuzilishi, morfologik xususiyatlari, grammatik moslashuvi va semantik o‘ziga xosliklari tilshunoslikning muhim tadqiqot obyektiga aylanadi.

Iqtisodiy atamalar ko‘p hollarda o‘zlashma birliklar hisoblanadi. Ingliz, rus, fransuz va boshqa Yevropa tillaridan kirib kelgan terminlarning fonetik moslashuvi, talaffuzdagi barqarorlik, bo‘g‘in tuzilishi hamda urg‘u me‘yorlari o‘zbek tilining fonetik tizimiga mos shakllantiriladi. Bu jarayon tilning ichki qonuniyatlari asosida amalga oshadi va o‘z navbatida terminlarning me‘yoriy qo‘llanishini ta‘minlaydi. Shuningdek, iqtisodiyotga oid milliy atamalar ham fonetik qurilish, jaranglilik-jarangsizlik, bo‘g‘in ochiqligi kabi jihatlar bilan ajralib turadi; ular terminologik tizimning milliy qatlamini tashkil etadi.

Grammatik jihatdan iqtisodiy atamalar ko‘proq otlar shaklida faol qo‘llanadi, biroq sifat, fe‘l va ravish kategoriyalari asosida hosil bo‘lgan terminlar ham ko‘p uchraydi. Masalan, “barqarorlik”, “foydadorlik”, “narxlash”, “kapitallashtirish”, “raqobatbardosh”, “likvid” kabi atamalarning yasalishi morfologik modellar orqali amalga oshadi. O‘zlashma atamalarda esa -siya, -atsiya, -or, -er, -ing kabi chet tillariga xos morfemalarning o‘zbek tiliga moslashuvi kuzatiladi. Bularning barchasi iqtisodiy terminlarning grammatik tizimda mustahkam o‘rnashuviga va faol

nutqiy qo‘llanishiga xizmat qiladi. Shu boisdan iqtisodiyot atamalarining fonetik-grammatik xususiyatlarini tadqiq etish nafaqat tilshunoslik nuqtayi nazaridan, balki iqtisodiy tafakkur va ilmiy nutqning rivojlanishida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Til tizimiga kirib kelayotgan yoki milliy zamin asosida yaratilayotgan yangi iqtisodiy birliklarning fonetik barqarorligi, grammatik moslashuvi va semantik aniqligi iqtisodiy matnlarning ravonligi, aniq ifodaliligi va ilmiy uslubni saqlashda asosiy omillardan biridir. Mazkur yo‘nalishdagi ilmiy izlanishlar iqtisodiy terminologiyaning me‘yorlashuvi va tizimlilikini ta‘minlaydi, amaliy sohada esa iqtisodiy adabiyotlar, darsliklar va rasmiy hujjatlarning sifatini oshirishga yordam beradi.

ASOSIY QISM

Iqtisodiyot atamalarining fonetik tuzilishi va ularning shakllanish omillari. Iqtisodiyot terminologiyasining shakllanishi tilning fonetik tizimi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, har bir termin ma‘lum bir tovush qurilishiga ega. Bu qurilish, birinchidan, so‘zning kelib chiqish manbai; ikkinchidan, tilning fonotaktik qonuniyatlari; uchinchidan, terminning ilmiy nutqda qo‘llanish chastotasi bilan belgilanadi. Ayniqsa, iqtisodiy leksika tarkibidagi o‘zlashma birliklar fonetik moslashuv jarayonlari orqali o‘zbek tilining ohang tizimiga singib boradi.

Hozirgi iqtisodiy leksikada ingliz tilidan kirib kelgan terminlar eng katta qatlamni tashkil qiladi. “Marketing”, “konsalting”, “hedjing”, “brending”, “outsorsing”, “startap”, “investor”, “trader” kabi so‘zlarning fonetik shakli dastlab xorijiy talaffuzga yaqin bo‘lgan bo‘lsa-da, bugungi norma ularni o‘zbek fonologik tizimiga moslashgan holda qo‘llashni ko‘zda tutadi. Masalan, “marketing” atamasida urg‘uning birinchi bo‘g‘inga ko‘chishi, “trader” so‘zida jarangli r ning faol talaffuz qilinishi, “startap”da ikki undoshning yonma-yon kelishi kabi holatlar o‘zbek tilining ichki fonetik soddalashtirish tendensiyalari bilan bog‘liq. Xuddi shuningdek, rus tili orqali kirib kelgan iqtisodiy atamalar – defitsit, balans, byudjet, bankrot, depozit, kredit, valyuta, inflyatsiya – vaqt o‘tishi bilan barqaror fonetik ko‘rinishga ega bo‘ldi. Ba‘zi terminlarda jarangsiz undoshlarning jaranglilashuvi, ba‘zilarida esa aksincha jarangli undoshlarning kuchsiz talaffuz qilinishi sodir bo‘ladi. Masalan, “balans” so‘zidagi l ning yumshoq talaffuzi yoki “defitsit”da ts tovush birikmasining o‘zbek tilida kam uchrashiga qaramay, terminologik qatlamda mustahkam o‘rnashgani bunga misol bo‘la oladi.

Milliy iqtisodiy atamalar fonetik jihatdan nisbatan barqaror va an‘anaviy tuzilishga ega: foyda, daromad, sarmoya, bozor, ulush, mablag‘, savdo, xarajat, sarf kabi so‘zlar ochiq bo‘g‘inlar ustuvorligi, jarangli-jarangsiz tovushlarning tizimli joylashuvi bilan ajralib turadi. Bu qatlamning fonetik soddaligi ularning keng qo‘llanishi va tez esda qolishiga yordam beradi. Shuningdek, milliy atamalarining fonetik tabiati iqtisodiyotga oid turli ilmiy uslublarda – rasmiy, ilmiy, publitsistik matnlarda – bir xil barqarorlikda qo‘llanish imkonini beradi.

Iqtisodiyot atamalarining grammatik tuzilishi va yasaliş mexanizmlariga to‘xtalib o‘tamiz:

Morfologik yasaliş jarayonlari. Iqtisodiy terminlar tilning umumiy so‘z yasaliş modellariga bo‘ysungan holda, bir necha asosiy yasaliş usullari orqali tizimlashadi. Eng ko‘p uchraydigan modellardan biri – suffiksali yasaliş. Bunda iqtisodiy mazmun abstrakt hodisani ifodalashi tufayli ot yasovchi qo‘shimchalar juda faol bo‘ladi: -lik, -lilik, -dor, -chi, -dorlik, -sizlik va hokazolar. Masalan, barqarorlik, tejamkorlik, samaradorlik, rentabellik, raqobatchi, vositachi kabi birliklar iqtisodiy mazmunni aniq chegaralangan kategoriyaga aylantiradi.

Fe‘l yasovchi affiksalar ham iqtisodiy matnlarda faol qo‘llanadi. -lash, -lashtir, -lan, -sizlan kabi qo‘shimchalar jarayonni yoki iqtisodiy o‘zgarishni bildiruvchi terminlarni yaratadi: narxlash, kapitallashtirish, qiymatlanish, amortizatsiyalanish, modernizatsiyalash. Bu shakllarning faolligi iqtisodiy jarayonlarning dinamik tabiatidan kelib chiqadi. Chunki iqtisodiy tushunchalar ko‘pincha jarayonlilik, bosqichma-bosqichlik va natijalilik kabi semantik komponentlarga ega.

O‘zlashma terminlarning grammatik moslashuvi. Chet tillaridan kirib kelgan iqtisodiy terminlar grammatik jihatdan o‘zbek tilining morfologik tizimiga moslashadi. Bunda ko‘plik qo‘shimchasining qo‘llanishi eng asosiy indikatorlardan biridir: investorlar, brokerlar, startaplar, platformalar. Grammatik kelishiklar ham chet so‘zlar uchun bemalol qo‘llanadi: marketingga, riskning oshishi, foydani qayta taqsimlanishi, investorga taklif berish. Shuningdek, inglizcha -ing, -er, -or qo‘shimchalarini saqlab qolgan holda, so‘zlar sintaktik jihatdan to‘liq o‘zbeklashadi. Masalan,

hedging strategiyasi, marketing tadqiqotlari, aksiyadorlar majlisi, kabi birikmalar grammatik butunlashuv jarayonining muvaffaqiyatli kechganini ko'rsatadi.

Murakkab terminlarning tuzilishi. Iqtisodiy terminologiya tizimi ikki yoki undan ortiq komponentli murakkab birliklarga boy. Bu birliklar asosan aniqlovchi-aniqlanmish munosabatiga asoslanadi va ularning sintaktik mustahkamligi iqtisodiy tushunchaning aniq chegarasini belgilaydi. Masalan: yalpi ichki mahsulot, sof xarajatlar, qo'shimcha qiymat, tashqi qarz, ichki bozor, moliyaviy oqimlar, monetar siyosat.

Murakkab terminlarning grammatik barqarorligi ularning paradigmatic tizimga kirishiga yordam beradi. Masalan, asosiy kapital – aylanma kapital, yalpi mahsulot – sof mahsulot, aktiv – passiv kabi terminlar iqtisodiy kategoriya ichida juft-juft bo'lib keladigan strukturalar sifatida qaraladi.

Atamalarining semantik-grammatik tizimliliigi va iqtisodiy atamalarining nutqiy xususiyatlari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

Terminlarning semantik aniqligi va ma'no chegaralari. Iqtisodiyot leksikasining muhim xususiyatlaridan biri — ma'nolarning qat'iy chegaralanganligi. Chunki har bir iqtisodiy termin muayyan kategoriya, jarayon yoki iqtisodiy ko'rsatkichni ifodalaydi. Masalan, inflyatsiya faqatgina narxlar umumiy darajasining o'sishi jarayonini bildiradi; deflyatsiya esa aksincha, narxlarning umumiy pasayishidir. Likvidlik — aktivlarning tez pulga aylanish xususiyati, solventlik esa subyektning majburiyatlarini o'z vaqtida bajarish qobiliyatidir. Bu atamalar umumtil birliklariga o'xshab turli kontekstlarda erkin ma'no almashmaydi.

Iqtisodiy terminlarning paradigmalar asosida tizimlashuvi. Iqtisodiy atamalar semantik yaqinlik va grammatik o'xshashliklarga asoslanib paradigmatic tizimlar hosil qiladi. Masalan:

Makroiqtisodiyot paradigmalarida: YAIM, inflyatsiya, iqtisodiy o'sish, fiskal siyosat, monetar siyosat, bandlik darajasi.

Mikroiqtisodiyot terminlarida: talab, taklif, muvozanat narxi, iste'molchi xulqi, foyda normasi.

Moliya-bank tizimida: aktiv, passiv, kapital aylanishi, dividend, aksiyadorlik, kredit portfeli.

Bu paradigmalarining mavjudligi iqtisodiy tilning tizimliliigi va mantiqiy izchilligini ta'minlaydi.

Sinonimiya va antonimiya tizimi. Iqtisodiy terminologiya mazmuni qat'iy bo'lishiga qaramay, ayrim terminlar orasida sinonimik yaqinlik ham uchraydi. Masalan, sarmoya – investitsiya, daromad – foyda, iste'mol – sarf, ko'rsatkich – indikator kabi juftliklar mazmuniy yaqinlikka ega. Biroq iqtisodiy matnlarda har bir sinonimning qo'llanish konteksti farqlanadi.

Antonimik juftliklar esa iqtisodiy jarayonlarning qarama-qarshiligini ochib beradi: barqarorlik – beqarorlik, foyda – zarar, ko'tarilish – pasayish, qoplash – yetishmovchilik. Bu tizim iqtisodiyotning o'ziga xos dialektik xarakterini aks ettiradi.

XULOSA

Iqtisodiyot atamalarining fonetik va grammatik xususiyatlarini o'rganish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. So'nggi o'n yilliklarda iqtisodiy jarayonlarning tadrijiy rivojlanishi, bozor munosabatlarining kengayishi va xalqaro iqtisodiy integratsiyaning kuchayishi iqtisodiyot terminologiyasining keskin boyishiga olib keldi. Bu jarayonning o'ziga xosligi shundaki, iqtisodiy atamalar tarkibi nafaqat semantik, balki fonetik va grammatik me'yorlarning ham doimiy yangilanishini talab qiladi. Shuning uchun iqtisodiy terminlarning til tizimida barqaror o'rin egallashi ularning tovush qurilishi, morfologik moslashuvi hamda sintaktik qo'llanilishidagi izchillik bilan chambarchas bog'liqdir.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy atamalarining asosiy qismi o'zlashma birliklardan tashkil topgan bo'lib, ular o'zbek tilining fonetik imkoniyatlari asosida qayta shakllanadi. Jarangsizlik-jaranglilik, urg'u almashuvi, bo'g'in tuzilishidagi moslashuv kabi fonetik o'zgarishlar terminlarning nutqda barqaror qo'llanishi uchun muhim omil hisoblanadi. Milliy iqtisodiy atamalar esa fonetik jihatdan o'zbek tilining qadimiy fonetik tamoyillariga tayanadi va shu sababli oson anglashiladi hamda keng ommalashadi. Har ikkala qatlamning uzviy uyg'unligi iqtisodiy terminologiya tizimining murakkab, ammo barqaror strukturasini shakllantiradi.

Grammatik nuqtayi nazardan iqtisodiy atamalar ko'proq otlar kategoriyasida faol qo'llansa-da, fe'l, sifat va ravish shakllari asosida yasalgan terminlar ham iqtisodiy matnlarda muhim o'rin tutadi.

O‘zlashma atamalardagi affikslarning o‘zbek tiliga moslashuvi jarayoni, milliy so‘z yasash modellari asosida yaratilgan birliklar, affiksatsiya, konversiya va kompozitsiyalash kabi jarayonlarning faol qo‘llanishi iqtisodiy terminlarning morfologik tizimda mustahkamlanishiga xizmat qiladi. Ushbu atamalar sintaktik qurilishda ham rasmiy, aniq va ixcham strukturalarni yaratishga yordam beradi, bu esa iqtisodiy-analitik matnlarning ilmiy uslubga mos bo‘lishiga zamin yaratadi.

Umuman olganda, iqtisodiyot terminologiyasining fonetik-grammatik xususiyatlarini o‘rganish nafaqat tilning ichki qonuniyatlarini anglash, balki iqtisodiy tafakkur, ilmiy kommunikatsiya, rasmiy nutq va ta‘lim jarayonlarida terminlardan to‘g‘ri foydalanish uchun ham muhimdir. Fonetik barqarorlik, grammatik moslashuv va semantik aniqlik iqtisodiy matnlarning tushunarli va ilmiy sifati uchun asosiy mezon hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish strategiyasi” haqidagi Farmoni. Lex.uz, 2022.
2. Abdurahmonov G‘. O‘zbek tilining fonetika asoslari. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, Toshkent, 2010, 256 b.
3. Mamajonov Z. O‘zbek terminologiyasining nazariy masalalari. Fan nashriyoti, Toshkent, 2008, 212 b.
4. Hojiev A. Tilshunoslikka kirish. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, Toshkent, 2002, 320 b.
5. Bozorov O. O‘zbek tili morfologiyasi. Universitet, Toshkent, 2015, 280 b.
6. Karimova M. Zamonaviy o‘zbek iqtisodiy terminologiyasi: tizim va me‘yor. Fan va texnologiya, Toshkent, 2019, 198 b.
7. Orifxonova M. Lingvistik birliklarning fonetik moslashuvi. Fan, Toshkent, 2014, 176 b.
8. Rasulov R. Til va jamiyat: ijtimoiy lingvistika masalalari. Universitet, Toshkent, 2017, 230 b.
9. Jo‘rayev M. O‘zbek tilida so‘z yasalishi va uning nazariy masalalari. Adabiyot va san‘at, Toshkent, 2011, 265 b.
10. Qo‘ng‘irov O. O‘zbek tili grammatikasi: Morfologiya. Yangi asr avlodi, Toshkent, 2020, 340 b.